

Слободан
Јовановић
поводом
150
година
од рођења

Слободан Јовановић - поводом 150 година од рођења

Слободан
Јовановић
поводом
150
година
од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXXVIII

P R E S I D E N C Y

Book 13

SLOBODAN JOVANOVIĆ

ON THE OCCASION OF THE 150th ANNIVERSARY OF HIS BIRTH

Scientific conference held at the Serbian Academy of Sciences and Arts
on November 7–8, 2019

BELGRADE 2020

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXXVIII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 13

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

ПОВОДОМ СТО ПЕДЕСЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп одржан у Српској академији наука и уметности
7. и 8. новембра 2019. године

БЕОГРАД 2020

Редакциони одбор
академик Косџа Чавошки, уредник
академик Љубодраг Димић
проф. др Рајко Марковић
проф. др Радмила Васић
проф. др Мирјана Стефановски
проф. др Мило Ломџар
др Борис Милосављевић, секретар
Драгица Пуљаревић

Главни уредник

академик Марко Анђелковић

Уредници

академик Косџа Чавошки
академик Александар Косџић

Издавач

Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Технички уредник

Никола Сивановић

Лектор

Тања Рончевић

Коректор

Рајка Павловић

Дизајн корица

Драгана Лацмановић–Лекић

Штампа

Службени гласник, Београд

ISBN 978-86-7025-869-3

Тираж 400 примерака

© Српска академија наука и уметности, 2020.

САДРЖАЈ

Коста Чавошки, Александар Костић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравна реч</i>	11
Коста Чавошки, <i>Уводна реч</i>	13
Радмила Васић, <i>Један поглед на концепт државе у радовима Слободана Јовановића</i>	15
Radmila Vasić, <i>One View of the Concept of State in the Works of Slobodan Jovanović</i>	33
Танасије Маринковић, <i>Сврани ујмицаји на теорију државе Слободана Јовановића</i>	35
Tanasije Marinković, <i>Slobodan Jovanović's Theory of State in Context</i>	52
Владан Петров, <i>„Парламентарно право“ Слободана Јовановића</i>	55
Vladan Petrov, <i>Slobodan Jovanović's „Parliamentary Law“</i>	65
Дарко Симовић, <i>Актуелност мисли Слободана Јовановића о структури парламента – некад и сад</i>	67
Darko Simović, <i>The Relevancy of the Viewpoints of Slobodan Jovanović on the Structure of Parliament – Then and Now</i>	82
Сања Ђурђић, <i>Концепција поделе власти у делу Слободана Јовановића</i>	83
Sanja Đurđić, <i>The Separation of Powers Concept in the Works of Slobodan Jovanović</i>	100
Коста Чавошки, <i>Слободан Јовановић о личностима револуционара</i>	103
Kosta Čavoški, <i>Slobodan Jovanović on Revolutionary Characters</i>	113
Зоран Чворовић, <i>Феномен правне свесности у радовима Слободана Јовановића и Ивана Иљина</i>	115
Zoran Čvorović, <i>The Phenomenon of Legal Awareness in the Works Slobodan Jovanović and Ivan Ilyin</i>	141

Слободан П. Орловић, <i>Садашњосћ Србије по мерилима сувереносћ</i>	
<i>Слободана Јовановића</i>	143
Slobodan P. Orlović, <i>Contemporaneity of Serbia by Criteria of the Sovereignty</i>	
<i>of Slobodan Jovanović</i>	159
Борис Милосављевић, <i>Филозофске теме у делу Слободана Јовановића</i>	161
Boris Milosavljević, <i>Philosophical Issues in Slobodan Jovanović's Work</i>	178
Љубодраг Димић, <i>Слободан Јовановић и Српски културни клуб (1937–1941)</i>	181
Ljubodrag Dimić, <i>Slobodan Jovanović and the Serbian Cultural Club (1937–1941)</i>	204
Мира Радојевић, <i>Дојринос Слободана Јовановића проучавању</i>	
<i>националне историје XIX и прве половине XX века</i>	205
Mira Radojević, <i>Slobodan Jovanović's contribution to the study of Serbian history</i>	
<i>of the 19th and the first half of the 20th century</i>	220
Александар Животић, <i>Слободан Јовановић и улога војног фактора</i>	
<i>у политичком животу Србије и југословенске краљевине (1903–1945)</i>	221
Aleksandar Životić, <i>Slobodan Jovanović and the Role of the Military Factor</i>	
<i>in the Political Life of Serbia and the Yugoslav Kingdom (1903–1941)</i>	234
Мирјана Стефановски, <i>Слободан Јовановић о дводомном систему</i>	
<i>у Уставној реформи из 1901. године</i>	235
Mirjana Stefanovski, <i>Slobodan Jovanović on Bicameral System</i>	
<i>in Constitutional Reform of 1901</i>	253
Марко Павловић, <i>Слободан Јовановић и народни посланици</i>	255
Marko Pavlović, <i>Slobodan Jovanović and Members of Parliament</i>	277
Небојша Ранђеловић, <i>Слободан Јовановић vs. Лазар Марковић</i>	
<i>– правна природа настанка једне краљевине</i>	279
Nebojša Randelović, <i>Slobodan Jovanović vs Lazar Marković</i>	
<i>– the Legal Nature of the Formation of a Kingdom</i>	288
Јовица Тркуља, <i>Слободан Јовановић као сарадник листа „Порука“</i>	289
Jovica Trkulja, <i>Slobodan Jovanović as a contributor to the journal Poruka</i>	316
Јован Попов, <i>Слободан Јовановић о светској књижевности</i>	319
Jovan Popov, <i>Slobodan Jovanović sur la littérature mondiale</i>	330

Снежана Д. Самарџија, <i>Слободан Јовановић о историји и традицији у српској књижевности</i>	333
Snežana D. Samardžija, <i>Slobodan Jovanović on History and Tradition in Serbian literature</i>	349
Горан М. Максимовић, <i>Слободан Јовановић као књижевни критичар</i>	351
Goran M. Maksimović, <i>Slobodan Jovanović as a Literary Critician</i>	373
Зорица Несторовић, <i>Када је разлика знак аутентичности: Слободан Јовановић о Лазу Костићу</i>	375
Zorica Nestorović, <i>When the Difference is the Sign of Authenticity: Slobodan Jovanović on Laza Kostić</i>	390
Бојан Јовић, <i>(Ре)конструкција једног читалачког укуса: његова књижевност Слободана Јовановића</i>	391
Bojan Jović, <i>(Re)construction of a reader's taste. Literary poetics of Slobodan Jovanović</i>	407

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати изложени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 7. и 8. новембра 2019. године. Посвећени су Слободану Јовановићу, једном од најугледнијих научника и професора Универзитета у Београду, председнику Српске краљевске академије, ректору Универзитета у Београду, декану Правног факултета, уреднику Српског књижевног гласника, председнику и потпредседнику Министарског савета Краљевине Југославије, оснивачу и председнику Српског културног клуба. На политичком суђењу одржаном јула 1946. године у Београду Слободан Јовановић је осуђен у одсуству на двадесет година робије с принудним радом и конфискацију целокупне имовине. Умро је у Лондону 1958. године. У поратном периоду системски је „брисан из памћења“. Требало га је заборавити, онемогућити објављивање књига, искључити га из образовног система, цитирати без навођења извора. Зато рецепција његовог дела захтева посебну пажњу и нужно се одвија у више етапа. Почетком деведесетих година поново су у Београду објављена његова сабрана дела. У Српској академији наука и уметности 1997. године је одржан научни скуп посвећен Слободану Јовановићу. Рехабилитован је 2007. године. Због свог дела и методе којом је писао радове Слободан Јовановић је постао камен међаш за друштвене и историјске науке. Поново је закупио пажњу наше научне и културне јавности, не остављајући равнодушним следбенике и критичаре. Од прошлог научног скупа одржаног у Српској академији наука и уметности прошло је више од двадесет година. Научни скуп, организован поводом 150 година од рођења Слободана Јовановића, пружио је прилику да се са временске дистанце, из новог угла, сагледа Јовановићев обимни научни опус, као и политички и друштвени рад. У саопштењима је тумачен Јовановићев допринос теорији државе, уставном праву, социологији, историографији и књижевности. Закључено је да је неопходно објављивање новог критичког издања целокупних дела Слободана Јовановића.

Уредници

ПОЗДРАВНА РЕЧ

Данас, када покрећемо обележавање године посвећене Слободану Јовановићу, нисмо дужни да било шта објашњавамо, али нема разлога да понешто и не појаснимо. Наиме, пре неколико година, Српска академија наука и уметности одлучила је да сваку текућу годину посвети неком од својих значајних чланова, најчешће, али не и нужно везујући такве одлуке за пригодне годишњице и јубилеје, а без икакве намере или примисли да у редоследу таквих обележавања прави и вредносне хијерархије. И тако, после Јована Цвијића, Стојана Новакловића и Михаила Петровића, 2019. годину посвећујемо Слободану Јовановићу. Он је био члан Српске краљевске академије од 1905. године, а њен председник од 1928. до 1931. године. Професор Сима Ђирковић наводи да му се у свесци Годишњака САНУ која покрива ратне године, а која је објављена 1946. године име наводи на првом месту као најстаријем члану Академије друштвених наука. Међутим, од тада па до своје смрти 1958. године његово име се не налази ни у једном прегледу састава Академије. Тек у 77. књизи Годишњака која се бави радом САНУ у 1970. години, а штампа се 1972, уврштен је међу преминуле и надаље третиран као и сви други почивши чланови.

Искуство указује да се највеће битке бију у превојима топографских мапа, а након сукоба магле политике по правилу сакривају личности, поступке и догађаје неопходне за разумевање смисла, окружења и контекста времена. *Damnatio memoriae* није наш изум, мада је и ова средина умела да тај поступак обилато користи.

У првом поглављу Књиге смеха и заборав, Милан Кундера описује догађај из фебруара 1948. године, када се Готвалд, вођа чешких комуниста, са балкона прашког барокног дворца обраћа стотинама хиљада грађана. Ужасно је хладно, пада снег и Клементис који стоји иза њега, скида своју шубару и ставља је брижно гологлавом и старијем Готвалду на главу. Четири године касније Клементис, означен као „буржујски националиста“ и учесник у троцкистичко-титоистичко-ционистичкој завери, бива оптужен за издају и, заједно са Сланским, обешен. Пропагандно одељење има сада пуне руке посла да га избрише из историје и свих фотографија, укључујући и ону зимску са Готвалдом, који на ретушираној слици коначно стоји сам. Али, греша и пропагандно одељење и на слици о којој говоримо, на глави Готвалда заборавља да избрише Клементисову шубару. Госпође и господо, на крају крајева, увек нешто остане!

Године 1946. Слободан Јовановић је у одсуству осуђен на 20 година робије, губитак политичких и грађанских права, конфискацију имовине и губитак држављанства. До своје смрти

1958. године неће се вратити у Београд. И да га нису неке институције и појединци отимали од заборава, крзнена капа која би трајно остала на хипотетичким сликама времена у којима је био активни учесник, упркос покушајима да се са њих Слободан Јовановић избрише или маргинализује, његова су дела, полихисторско умеће једног правника, историчара, књижевника и критичара, да се у коштац ухвати за упечатљиво разноврсним темама, а да истовремено јавно делује и као професор и декан Правног факултета, ректор Универзитета у Београду, председник Српске краљевске академије, нестраначки потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије од 27. марта 1941. године, а потом председник и потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије у избеглиштву. Понављам, увек нешто остане! Он је за собом оставио 20 томова рукописа, о којима ће један други члан Академије, Јован Скерлић, рећи да их је написао највећи стилиста свог времена – да набројимо само неке: Друга влада Милоша и Михаила, Уставно право Краљевине СХС, Влада Милана Обреновића, О суверености, Основи правне теорије о држави, Српско-бугарски рат, Енглески парламентаризам, Светозар Марковић, Макијавели, Политичке и правне расправе, Уставно право Краљевине Србије, Уставобранитељи, итд. Данас и у активностима које ће следити, Српска академија наука и уметности не улази у политичке несугласице, осуде или рехабилитације једног времена и појединаца у њему (то свако од нас, ако има потребу, може сам да уради; коначно, 2007. године Слободан Јовановић је постхумно рехабилитован одлуком Окружног суда у Београду, а пресуда којом је осуђен на робију и губитак части проглашена ништавном). Академија ће покушати да, уз претходне напоре других у том смислу, помогне у растеривању политичких магли са почетка овог обраћања и укаже на, по много чему, неупоредив опус Слободана Јовановића. Покушаћемо да одамо признање делу нашег почившег председника, ослобађајући му у овој кући место које му припада. Јер, Слободан Јовановић се ипак, истина посмртно, вратио кући!

Уз ограничења сопственог образовања, моје лично искуство са списима Слободана Јовановића заснива се на књизи Вођи француске револуције, пре више од 50 година, и, са неопростивим закашњењем, на Једном прилогу за проучавање српског националног карактера, у коме сам, иако скептичан према колективним проценама менталитета и карактера, остао збуњен оштрином запажања. Иако стилем покушава да истраје на утиску мирноће, имао сам осећај да га је та вивисекција (тешко налазим бољи израз) болела – и то, болела много! И колико је био у праву Јован Стерија Поповић у стиховима: „Ко преза роду истину рећи, худ је да народ учи“. Коначно, иако неко може рећи да се ради о општем месту, имам потребу да укажем на његово веровање да ће наша будућност највећим делом зависити „од степена наше културе“.

У том смислу, молим вас да и моје речи схватите као ефемерну епизоду једног јубилеја, а да почетак прославе године посвећене Слободану Јовановићу стварно започнемо читањем његових књига и списа, дужни да се замислимо и када нам се описи нас самих не свиђају.

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Дана 21. новембра по старом, а 3. децембра по новом календару навршава се 150 година од рођења Слободана Јовановића, једног од највећих научника, писаца и јавних личности које је српски народ имао у првој половини XX века. Поводом те годишњице наша Академија донела је одлуку да приреди овај научни скуп, који је посвећен његовом бесмртном имену и великом делу.

Академија је и до сада посвећивала одговарајућу пажњу нашим великим људима и најугледнијим својим члановима, попут Јована Цвијића и Стојана Новаковића. Али према Слободану Јовановићу ова установа има и посебан дуг, јер се после Другог светског рата о њега тешко огрешила. Иако је у Академију примљен још 1905. године, а њен председник био од 1928. до 1931. године, он је 1945. за Академију престао да постоји. Тако већ у 52. књизи Годишњака Слободан Јовановић није ни поменут, као да никада није постојао. Па ни после његове смрти 12. децембра 1958. године, његово име се не наводи у пописима преминулих чланова. Тек у 77. књизи Годишњака, која је извештавала о раду Академије у 1970, а објављена је 1972. године, његово име први пут се појављује на списку преминулих чланова. Тако је Слободан Јовановић скоро седамнаест година у овој установи доживљавао *damnatio memorie*, осуду на заборав, која је својевремено практикована у древном Риму као брисање и свих анала који су се уредно водили.

У самој Академији постојала је и плоча с ликом Слободана Јовановића у барелефу, коју је израдио Ђорђе Јовановић. Она је, нажалост, уништена, али је сачувана њена фотографија.

То, међутим, није било све чему је Слободан Јовановић после Другог светског рата био изложен. Дана 15. јула 1946. године на суђењу Драгољубу Дражи Михаиловићу и још шеснаесторици оптужених, Слободан Јовановић је осуђен на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од двадесет година, губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и на губитак држављанства. Нама једино остаје да се питамо каквом је то принудном раду старац од 77 година могао бити изложен. То је заправо био и кључни разлог због којег га је и Академија подвргла забораву.

Њој, међутим, није било неугодно да 11. новембра 1948. године аklamацијом – јавним гласањем – прогласи Јосипа Броза Тита за свог почасног члана, а да Мошу Пијаде 14. новембра 1950. и Едварда Кардеља 17. децембра 1959. одмах изабере за редовне чланове без икаквог приправничког стажа.

Срећа је ипак била што је Слободан Јовановић остао у Лондону. Иначе је могао проћи као академик Милош Тривунац, који је новембра 1944. године без икаквог суђења убијен, а да никада није откривено где је покопан.

Није, међутим, само име Слободана Јовановића било прекривено велом заборава, већ је дуго времена било забрањено и издавање свих његових списа, о чему је водила рачуна ондашња идеолошка жандармерија, оличена у којекаквим идеолошким комисијама. Но, због недовољне

будности, и таквим жандармима понешто промакне. Године 1963. у издању Матице српске и Српске књижевне задруге објављено је капитално дело Српска књижевност у сто књига, у којем је једна књига садржавала књижевне радове Слободана Јовановића. То је био страشان преступ, па су приређивачи те књиге каштиговани. Када се, ипак, 1971. године појавило друго издање овог дела, књига Слободана Јовановића је хитно повучена из штампе, а већ отиснути табаци уништени.

Последњи чин ове посмртне страдије Слободана Јовановића одиграо се почетком фебруара 1985. године када је, под председништвом Слободана Милошевића, Градски комитет Савеза комуниста Београда оценио да би издавање сабраних дела Слободана Јовановића био неприхватљив чин, пошто се ради о „књигама председника бивше емигрантске владе и ратног злочинца чији је министар војске био Дража Михаиловић“. Тог тренутка Слободан Милошевић изгледа није знао, и у томе је можда прст судбине, да није само у сукобу са слободом већ и са човеком коме дугује своје јединствено име. А када је једном прогледао, не само оком него и духом, Слободан Милошевић је сигурно запазио да има многе имењаке, Слободане, и да то лепо име (Слободан односно Слободанка), које му је кум на крштењу дао, и други родитељи радо надевају својој деци. У том мноштву Слободана један је морао бити први, родоначелник тог расејаног семена слободе. Тај први имењак слободе био је Слободан Јовановић. Његов отац, Владимир Јовановић, као велики поклоник либерализма и најпознатијег либералног мислиоца деветнаестог века, Џона Стјуарта Мила (John Stuart Mill), желео је да и именима своје деце изрази свој либерални *credo*. И као што је Мил своје главно дело насловио О слободи, тако је и Владимир Јовановић свом сину дао име „Слободан“, а својој кћери „Правда“. Прво име се потом врло лепо запатило, док друго није, ваљда и због тога што у нашем народу правдољубивост нема онај жар који има слободољубивост.

Напоследку, како ће о многим видовима научног и књижевног дела Слободана Јовановића бити речи на овом симпозијуму, ја ћу само још нешто рећи о његовом језику. Читајући пажљиво Вође Француске револуције, у погледу књижевног језика његово најбоље дело, приметио сам једну необичност. Иако наводи многе француске револуционаре, он ниједног дословно не цитира него само парафразира његове речи. Закључио сам да је тако поступао у вери да би дослован превод с француског језика нарушио кохерентност његовог књижевног стила. А он је с Богданом Поповићем био творац чувеног београдског стила, којим су писали и многи сарадници Српског књижевног гласника.

Такође сам запазио да, иако је изврсно знао француски и немачки, а веома добро и енглески језик, Слободан Јовановић ни један свој рад није објавио у иностранству него искључиво на српском језику. За њега је језик био једино средство којим се може постати свестан своје индивидуалности. А човек само једном језику у потпуности припада, чак иако касније добро научи многе друге језике. Јер, сваки језик је особен узор мишљења, па оно што се промишља на једном језику, никада се не може на исти начин поновити на другом језику.

Уз то је Слободан Јовановић добро знао да је језик веома важно обележје националног идентитета, па да стога сви ми морамо говорити и писати нашим изворним језиком, који је очишћен од свих позајмица и туђица. Што је језик чистији, то је и природнији, баш као и језик Слободана Јовановића. И само таквим језиком један народ може достићи националну самосвест и остварити слободу, коју је својим именом оличавао и сам Слободан Јовановић.

Коста Чавошки

ФИЛОЗОФСКЕ ТЕМЕ У ДЕЛУ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ*

С а ж е т а к. – Од филозофских тема у радовима Слободана Јовановића можемо издвојити филозофију државе и права, филозофију политике са историјом политичке и правне филозофије (питање природних права, суверености, опште воље, оправдања државе, као и критику неокантовског утемељења права). Може се указати и на питања релевантна за историју филозофије, односно историју политичке филозофије као што су Платоново учење о држави и државништву, питање шта је права англосаксонска филозофија, а шта англосаксонска рецепција и прерада континенталне филозофије, хегеловску логику, апорије идеализма и материјализма, као и однос филозофије и марксизма. Од посебне је важности критика просветитељских основа филозофије и мишљења епохе у Европи и питање која су заједничка исходишта и дилеме континенталних и енглеских рационалистичких просветитељских праваца. У Јовановићевом тексту присутна су и општа методолошка питања. Његова решења ових питања су и данас актуелна јер превазилазе затворене па често и скучене хоризонте разматрања појединих проблема у једном времену и одређеном типу мишљења.

Кључне речи: филозофија државе, правна филозофија, историја филозофије, методологија, Платоново учење, англосаксонска филозофија, Ханс Келзен, Слободан Јовановић

Отварање филозофских тема, по правилу, води у дуге уводе у којима се разјашњавају термини и рашчишћавају стереотипи и предрасуде. Ово се не може избећи ни када се постави питање филозофских тема у тексту Слободана Јовановића. Пошто филозофске теме којих се у својим делима дотицао нису груписане у једно или више дела са препознатљивим филозофским насловом, на први поглед се може претпоставити да у његовим радовима нема филозофских тема нити филозофског промишљања. Јовановићев леп београдски стил који је био много хваљен може да завара читаоца. Варљиви утисак о брзом и лаком разумевању написаног, водио је закључку о лакоћи

* Балканолошки институт САНУ, имејл: borismiloss@gmail.com

Рад је написан у оквиру пројекта бр. 177011 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

текста и површности мисли која је, наравно, неспојива са тежином и дубином филозофских тема. Осим тога, похвале лепоте стила, неретко су имале за циљ да умање научни кредибилитет Слободана Јовановића. Највише су се због тога поједини његови текстови називали есејима, а он публицистом.¹ Јовановићеви радови, међутим, увек имају јасну унутрашњу логику и композицију усклађену са логиком теме коју истражује, поуздани су и дубоко промишљени. Понекад су били објављивани истовремено у часописима и новинама, али се због наведених карактеристика не могу сматрати есејима у значењу које појам есеј има данас код нас. Иако је Јовановић више пута био у ситуацији да истовремено буде учесник догађаја, сведок и потом тумач, ни тада га није напуштала његова добро позната објективност о којој је посебно водио рачуна. С друге стране, треба увек имати на уму давно уочену многоликост и неухватљивост мисли Слободана Јовановића.² Један пронициљив и пажљив савременик, који га је лично познавао, имао је утисак да је Слободан Јовановић волео да скрива своје мишљење, вешто избегавајући замке једнозначних одговора. Закључио је да је Слободана Јовановића „тешко сазнати“: „Ко је он, како поступа, како се појављује, како се крије, како се 'понаша'? [...] Кад се свему томе дода његово пуно познавање његове струке, права, филозофије, неколико наука и, нарочито религије, као и бављење унутрашњом и спољном политиком, и кад се нарочито подвуче да у све то улази као слободан и незаинтересован дух – онда се, донекле, дао један од ликова г. Јовановића“.³

Питања од филозофског значаја присутна су у више Јовановићевих радова. Разумевање њиховог смисла, везе са другим текстовима и друштвеним наукама којима се бавио (правом, социологијом, историографијом), као и проблемима свога времена, представљају задатке који отварају низ питања. Постављање филозофског питања садржи опасност започињања свега из почетка, од постављања питања шта је филозофија? У сваком случају само по себи намеће се питање шта спада у филозофију. Покреће се тема одређивања ширег и ужег значења појма „филозофија“, као и обима тзв. „разливеденог појма филозофије“.⁴

С обзиром на досадашњи развој филозофије извесно је да се појам „филозофија“ не може ограничити на филозофски правац који мора да садржи просветитељске

¹ Потребно је имати у виду да термини *есеј* или *џамфлеј* могу имати различито значење у различитим језицима.

² Данило Н. Баста, *Пет ликова Слободана Јовановића*, Службени лист СЦГ, Београд 2003.

³ Бранко Лазаревић, „Лик Слободана Јовановића“ [*Лейтмотив Мајнице српске*, Нови Сад, 114, 353/3–4 (1940), 161–169], *Савременици о Слободану Јовановићу*, [приредили] Јовица Тркуља, Маринко Вучинић, Библиотека: Научно наслеђе Правног факултета у Београду 11, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник“, Београд 2009, 245, 248.

⁴ Вид. више у: Слободан Жуњић, *Историја српске филозофије*, Завод за уџбенике, Београд 2014, 20 и даље.

теме као што су критика хришћанства и универзални [раз]ум.⁵ Не може се безусловно подразумевати ни гледиште да се у филозофији све мора извести „из појма“. С друге стране, то не значи да се ова питања могу заобићи. У ствари, неопходно је одредити се према питањима из историје филозофије опрезно избегавајући анахронизам, једностраност и стереотипе „службене филозофије“, односно „службене науке“.⁶ У сваком случају, појмовно мишљење не може искључити критику одређивања филозофије као појмовног или у неким случајевима рационалистичког мишљења.

Да би се размотриле филозофске теме у радовима Слободана Јовановића потребно је узети у обзир однос појединих филозофских дисциплина и теорија посебних наука. Реч је о питању разлике и сличности између филозофије политике и политичке теорије, историје политичке филозофије и историје политичких теорија, филозофије права и правне теорије, правне филозофије и права, филозофије историје и теорије историје или историографије (термина који има многа различита значења). Поставља се питање да ли је нешто (математика, право, историја,) наука или није, шта је наука (по узору на природну експерименталну науку или одређено учење), да ли постоји филозофија „по себи“ или је филозофија (одмах након постављања почетног начелног универзалног питања) увек већ „нечија“ (Фихтеова [Johann Gottlieb Fichte], Хегелова [Georg Wilhelm Friedrich Hegel], Хајдеггера (Martin Heidegger), Деридина [Jacques Derrida]), односно нека врста науке у строжем или лабавијем смислу речи (учење, „доктрина“). Као што се из самог набрајања проблема може видети о њима се може много писати и расправљати, али је, сасвим извесно да решење није нимало једноставно. Дефинисање основних појмова зависи од угла посматрања аутора, духа епохе и од других околности (нпр. како се у различитим временским периодима у страним језицима, културама, универзитетским традицијама и филозофским правцима називају поједине дисциплине и предмети).⁷ Наравно, увек треба водити рачуна о томе

⁵ Потребно је водити рачуна о разлици, као и о вези појмова ум и разум.

⁶ О увођењу ауторитарне „службене науке“ вид. Борис Милосављевић, Увод у 'Спор око тумачења српске историје' Кајице Миланова – Миланов, Недељковић, Ћилас“, у: Кајица Миланов, „Спор око тумачења српске историје“, *Историја српске филозофије* II, Evro-Giunti, Београд 2012, 314–331.

⁷ Млађи савременик Слободана Јовановића, Бранислав Петронијевић, у свом Уводу у *Историју новије филозофије* (1903, 1921, [припрема 1944] 1982) разматра питање односа између филозофије и науке (§ 1. Однос између филозофије и науке). Полази од критеријума за раздвајање филозофије од науке (1903) да би дошао до закључка (1921) да „већ из горњег излагања излази, да ни по извору свога сазнања ни по методи свога испитивања филозофија и наука нису две сасвим ('сасма') диспаратне гране људског сазнања, да су оне на крају крајева два симетрична дела једне и исте целине, самог целокупног система људског знања. Систем целокупног знања људског, систем у коме би филозофија представљала врх пирамиде, а науке њен базис, не да се постићи ни чистом индукцијом ни чистом дедукцијом, ни чистом емпиријом, ни чистом спекулацијом“. Петронијевић није само због захтева свог система израђеног након објављивања првог издања *Историје новије филозофије* дошао до овог закључка, већ и

да присуство филозофских тема не подразумева и њихово филозофско промишљање. Потребно је, међутим, пажњу усмерити на једино место где се коначно може решити да ли нешто има или нема филозофски значај, а то је сам текст. Најпоузданији метод који се увек изнова намеће је правилно одређивање термина, односно филозофска и научна терминологија и историја појмова. Иза самоуверености и саморазумљивости често се крију површност и незнање, погрешно уверење да је диплома факултета гаранција да је све што напише или изговори „филозоф“ или „историчар“ чиста мудрост и једина права наука. Понекад су присутни „воља за моћ“ и политичко лукавство, али и наивни, емотивни доживљај филозофије као рђавог песништва, где се у недоглед ређају низови мисли и наводно неразумљиве лаицима слободне (произвољне) асоцијације.

Погрешно је мислити да је Слободан Јовановић следио идеале генерације свог оца Владимира Јовановића који су научни рад поистовећивали са педагошким либералско-просветитељским пројектом упознавања студената и шире јавности са главним правцима најновијих достигнућа великих светских универзитетских центара.⁸ Пошто се овај либерално-просветитељски пројекат неретко сводио на преводе и прераде књига и текстова страних аутора, данас су можда најрелевантнији критички прикази и полемике које су у то време вођене.⁹

Од филозофских тема у радовима Слободана Јовановића можемо издвојити филозофију државе и права (везу са хегеловском теоријом државе и британским искуством), филозофију политике са историјом политичке и правне филозофије (питање природних права, суверености, опште воље, оправдања државе, као и критику неокантовског утемељења права).¹⁰ Могу се издвојити и питања релевантна за историју

зато што је питање проблематично само по себи и мора да се одређује према конкретним случајевима. Вид. Бранислав Петронијевић, *Историја новије филозофије* [1903, 1921, припрема 1944], 3. поправљено и проширено издање, пред. Бранко Павловић, Нолит, Београд 1982.

⁸ Boris Milosavljević, „Liberal and Conservative Political Thought in Nineteenth-century Serbia: Vladimir Jovanović and Slobodan Jovanović“, *Balkanica* XLI (2010), 131–153; „Liberalizam, pozitivizam i patriotizam Vladimira Jovanovića“, *Kultura* 134 (mart 2012), 246–262; „Vladimir Jovanović. Filozofija, nauka, politika“, *Theoria* 59/2 (2016), 113–149; „Dimitrije Matić. Navodni prelaz sa hegelovstva na naturalizam“, *Theoria* 58/1 (2015), 103–151.

⁹ Boris Milosavljević, „Polemika Alimpija Vasiljevića i Milana Kujundžića Aberdara (1865–1873)“, *Theoria* 3 (2018), 143–167.

¹⁰ Борис Милосављевић, „Учење о држави и Држава Слободана Јовановића“, *Историја српске филозофије* I, Evro-Giunti, Београд 2011; „Теорија државне суверености Слободана Јовановића“, *Српска политичка мисао*, 3/33 (2011), стр. 305–320; „Јединство државе, власти и права у правно-политичкој теорији Слободана Јовановића“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 136 (2011), 369–380; „Политика и морал у теорији државе Слободана Јовановића“, *Анали Правног факултета у Београду* 59/1 (2011), 0003-2565, стр. 273–293; Boris Milosavljević, „An Early Critique of Kelsen's Pure Theory of Law: Slobodan Jovanović on the Basic Norm and Primacy of International Law“, (*Анали Правног факултета у Београду*) *The Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* LXI, 3 (2013), 151–167.

филозофије, односно историју политичке филозофије као што су Платоново учење о држави и државништву, питање шта је права англосаксонска филозофија, а шта англосаксонска рецепција и прерада континенталне филозофије која се после прераде враћа на континент под именом англосаксонске филозофије, критичку анализу филозофског садржаја марксизма, апорије (у деветнаестовековном позитивизму и дијамату актуелних питања) идеализма и материјализма, као и историју и теорију марксизма, критику марксизма, анализу филозофског садржаја марксизма, однос филозофије и марксизма, политике и морала. Од посебне је важности критика просветитељских основа филозофије и мишљења епохе у Европи и питање која су заједничка изходишта и дилеме континенталних и енглеских рационалистичких просветитељских праваца.¹¹ У Јовановићевом тексту присутна су и општа методолошка питања као што су критичко мишљење, појам предрасуде и анализа метода тумачења, питање естетских претпоставки проучавања књижевности и уметности. Показаће се да су Јовановићева решења ових питања и данас актуелна у светској и домаћој филозофији, као и да превазилазе затворене па често и скучене хоризонте разматрања појединих проблема у једном времену и одређеном типу мишљења.

Јовановић у теорији државе разматра питања која су данас предмет политичке филозофије (политичка теорија, политичка наука) и правна филозофија (правна теорија, правна наука). Стриктно одвајање филозофије права од филозофије државе, а самим тим од филозофије политике не може се применити на Јовановићев метод који тежи обухватном, данашњим речником речено, мултидисциплинарном, односно феноменолошком приступу.¹² Могуће је у оквиру сваке посебне дисциплине изложити његова схватања и то је несумњиво корисно, али је за разумевање његовог властитог становишта неопходно имати у виду да је сматрао да је, у самој основи, одвајање немогуће. Постоје дубљи унутрашњи разлози због којих држава мора да се изучава интегрално, као јединствен феномен, као што се одувек и изучавала у државним, тј. политичким учењима, укључујући и Јовановићево – као политичко „тело“ или „феномен“, чији поједини аспекти јесу правна организација, друштвени односи, историјски развој, или економске прилике. Одвајање није могуће због самог Јовановићевог решења питања односа права и државе, односно правног позитивизма и природноправне теорије.

¹¹ Борис Милосављевић, „Критика Русоовог учења у делу Слободана Јовановића“, *Историја српске филозофије* II, Evro-Giunti, Београд 2012, 139–185.

¹² Стеван К. Врачар, „Методолошки елементи опуса Слободана Јовановића“, у: *Слободан Јовановић – личности и дело. Зборник радова са научној скупи одржаног од 17. до 20. фебруара 1997*, уредник Миодраг Јовичић, САНУ, Београд 1998, 63. О појму „резоновања“ као саставном делу Јовановићеве „мултидисциплинарне методологије“ вид. Стеван К. Врачар, „Облици резоновања у списима Слободана Јовановића“, *Преиспитивања правне методологије: најновешаји државно-правно интелектуализам*, Научна књига, Београд 1994, 363–418.

Према теоријама друштвеног уговора, како указује Јовановић, пре постанка државе било је могуће закључити уговоре са правним дејством. Другим речима, према контрактуалистима правни поредак је постојао пре државе: „прво су постојали извесни правни принципи, па је тек онда, на основу тих правних принципа створена држава: 'то је основна идеја уговорне теорије'“.¹³ У недостатку државе, која не може истовремено бити и производ и извор права, ове теорије се утемељују у појединцима, тј. у теорији о природним правима. Да би правила друштвеног живота, закључује Јовановић, имала правни карактер, први је услов да се организује виши ауторитет који ће гарантовати њихово спровођење. Ако право не може постојати без државне власти, онда је „јасно да су немогућа и та природна права која би имала да постоје пре постанка државе и организовања њене власти. Природна права била би управо *contradictio in adjecto*“.¹⁴ Ово је засебна тема којој је Јовановић посветио посебну пажњу у *Држави* и другим радовима. У Јовановићевој *Држави* разматрају се и данас актуелна питања политичке и правне филозофије (сувереност, оправдање државе, друштвени уговор, природно право, облици владавине, подела власти).

Током свог дугогодишњег истраживања појма и организације државе, Јовановић је проучавао традицију античке и модерне политичке и правне филозофије почевши од Платонових, преко Хобсових (Thomas Hobbes), Боденових (Jean Bodin), Макијавелијевих (Niccolò Machiavelli), Гроцијусових (Hugo Grotius), Локових (John Locke) и Монтескјеових (Charles-Louis de Montesquieu) списка, Русоовог (Jean-Jacques Rousseau), Берковог (Edmund Burke), Токвиловог (Alexis de Tocqueville) учења, до Кантових (Immanuel Kant), Хегелових, Милових (John Stuart Mill), Спенсерових (Herbert Spencer),

¹³ Интересантно је да Глигорије Гершић веома оштро критикује идеју природног права: „Природно право полази од неког човечанства које је ван, или боље рећи изнад свих оних појединих народа и племена, и хоће да нађе ново право које лебди, да тако кажемо у ваздуху. Свакако они су нашли неко апстрактно човечанство, које има апстрактне идеје, и за то човечанство мора се пронаћи нарочито право. Они су поред тог апстрактног човечанства имали још једну функцију, још један замишљен рај. Они су замишљали природно стање *status naturalis* човеково у коме су људи живели пре постанка и формирања друштва и државе, дакле они се враћају чак на неко природно стање, пре но што је било друштва и државе“. Вид. Глигорије Гершић, *Енциклопедија људских права* [Ј. Крикнер, К. М. Бојковић, Београд 1908–1909], пето издање, ПФУБ, Београд 2011, 42 и даље. Иако се у предговору захваљује Слободану Јовановићу на помоћи, Ђорђе Тасић, нажалост, уопште не разматра Гершићеву и Јовановићеву аргументацију о природноправном појму права. Вид. Ђорђе Тасић, *Проблем оправдања државе* [1920] у: Ђорђе Тасић, *Проблем оправдања државе, Увод у људске науке : енциклопедија људских права*, приредио Данило Баста, предговор написала Радмила Васић, Службени лист СРЈ, Београд 1995, 35–132; 229.

¹⁴ Слободан Јовановић, *Држава* [1936], у: Слободан Јовановић, *Сабрана дела I–XII*, приредили Радован Самарџић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублнк, СКЗ, Београд, 1990–1991, (даље: СД) VIII, 53.

Маркових, Шелерових (Max Scheler) и других бројних радова.¹⁵ Јовановић је увек разликовао интерпретацију самог текста једног аутора, од идеје целе школе мишљења, водећи посебно рачуна о снази и утицају њихових становишта у теорији о држави и политичкој пракси (Платон – платонизам, Макијавели – макијавелизам). Бавио се детаљно и данас актуелним питањем оправдања државе.¹⁶ Анализирао је противречности либералне и марксистичке теорије о одумирању државе. Слободан Јовановић је указао да је Маркова теорија о постепеном одумирању државе, у ствари, преузета од старог либерализма: „Стари либерализам у свом култу личне слободе ишао је скоро до граница анархизма. Он је захтевао свођење државне надлежности на најмању могућу меру“.¹⁷ Пошто је државна принуда најорганизованија и најнеумитнија принуда, старом либерализму је било очигледно да морално усавршавање човечанства изискује умањивање и вероватно и потпуно укидање државне принуде. Спенсер, аутор у своје време веома познате књиге *Појединац и држава*, у својим радовима развијао је мисао да је са гледишта личне слободе држава зло и да се друштвени напредак састоји у постепеном смањивању тога зла. Стари либерализам је био против државе зато што је држава принуда, а са етичког гледишта сваку принуду треба осудити, „јер пориче оно право самоодређивања и самоуправљања које је основа личног морала“.¹⁸ Треба напоменути да је Јовановић анализирао Бентамов утилитаризам указујући да је сав прожет рационализмом XVIII века, односно да је пресађен са континента, и да не представља аутентично енглеско мишљење које се може наћи код Берка чијем учењу је посветио посебну студију.

Постоји веома важан критеријум којим се служи Јовановић приликом истицања важности појединих филозофа из историје европске филозофије. Наиме, он показује

¹⁵ О француским филозофима и историчарима, посебно Фујеу (Alfred Fouillée), и њиховом стварном или могућем утицају на Јовановића вид. М. Екмечић, „У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића“, у: *Слободан Јовановић – личности и дело. Зборник радова са научној скупи одржаног од 17. до 20. фебруара 1997*, уредник Миодраг Јовичић, САНУ, Београд 1998, 81–96. У својим истраживањима Јовановић се, наравно, није задржавао само на интерпретацији основних гледишта најистакнутијих имена историје политичке филозофије, већ је детаљно анализирао њихове следбенике и настављаче, најистакнутије немачке теоретичаре државе (Блунчли [Johann Kaspar [Caspar] Bluntschli], Лабанд [Paul Laband], Јелинек [Georg Jellinek], Келзен), енглеске и америчке политичке мислиоце и државнике (Беџет, Гледстон [William Ewart Gladstone], Балфур [Arthur Balfour], Вилсон [Thomas Woodrow Wilson]) и француске филозофе, правнике и историчаре (Монтескје, Токвил, Тен [Hippolyte Taine], Диги [Leon Diguil], Фујеу).

¹⁶ Да се може поставити и питање оправдања људских права вид. Милорад Ступар, „Људска права и питање њиховог оправдања“, *Филозофија и друштво* 17 (2000), 93–114. Вид. и Милорад Ступар, *Филозофија и политике*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Филип Вишњић, Београд 2011.

¹⁷ Слободан Јовановић, „Маркс“ [1935], СД XI, 304.

¹⁸ *Исто*.

слабо интересовање за чисто професорску науку, већ за критеријум узима и активност личности у реалној политици, дакле лично искуство. Теоретичари могу много тога извести и то може бити и кохерентно и написано лепим стилем, али је стварна вредност мала ако немају лично политичко искуство које им даје праву меру и на позитиван начин спутава претерану (филозофску) машту, а већ самим стицањем искуства врло делотворно трезни од наивности и незрелости. Уопште искуство и наслеђе имају за њега посебан значај. Дакле, Јовановића би мало занимале теорије професора којима је током живота једини контакт са политиком била миркополитика великих универзитета и кампуса. Посебну пажњу посвећује историјски утицајним теоријама.

Из античке филозофије Слободан Јовановић издвојио је само Платона. У време у које Бранислав Петронијевић сматра да античка филозофија није дошла до „свести о правом појму“,¹⁹ Светомир Ристић презентује марбуршку неокантовску интпретацију Платона, а Никола Поповић следи Петронијевића и потом неокантовску филозофију, Слободан Јовановић тумачи Платонов текст следећи правила херменеутичке методе. Иако у гимназији није учио старогрчки (јер није био у програму гимназија у Србији), можемо видети да се касније њим служио: „Тукидида треба читати неколико пута. Ја сам га читао четири пута, и сада пети пут на грчком, наравно уз припомоћ превода. Немогућно га је тачно превести, и има места која сам код разних преводилаца нашао различно преведена“.²⁰ Један савременик је забележио: „Они који су га посећивали, сетиће се да су га затицали како чита Плутарха, Тукидида, Платона, Аристотела, Еурипида, Тацита“.²¹

Тумачећи Платонов текст Јовановић није желео да се ограничи на истраживање онтологије, нити „социологије“, већ отвара простор за, како би се данас рекло, мултидисциплинарно истраживање. Овакав приступ целини Платоновог текста је једино

¹⁹ Бранислав Петронијевић, *Историја новије филозофије* [1903, 1921, припрема 1944], 3. поправљено и проширено издање, пред. Бранко Павловић, Нолит, Београд 1982, 62, 67. Треба, међутим, указати на оправдану Петронијевићеву критику Наторпове (Paul Natorp) неокантовске интерпретације Платонове теорије идеја: „Наторп схвата Платонове идеје у Кантовом смислу, тврдећи да је Аристотелово схватање супстанцијалитета идеја погрешно, што је тешко веровати кад се зна да је Аристотел био 20 година ученик Платонов и могао познавати Платонову доктрину боље него ми“. Вид. Бранислав Петронијевић, „Платон“ [Дело (1909); *Чланци и студије*, Земун–Панчево 1913, 168–237, (на основу белешки Милана Ванлића са предавања о Платону на Универзитету у Београду одржаном у зимском семестру 1908, биографија касније придодата)], у: Бранислав Петронијевић, *Од Зенона до Берсона : студије и чланци из историје филозофије, Изабрана дела V*, приредили и поговор написали Слободан Жуњић, Илија Марић, ЗУНС, Београд 1998, (даље: „Платон“ [1913]), 53.

²⁰ Архив Културног центра – Дом породице Павловић (даље: АКЦДПП), Слободан Јовановић Андрији Ристићу, Београд, 14. јун 1937; Većeslav Vilder, „Svetski gradjanin“, *Poruka* 53–54 (januar–mart 1959), 4.

²¹ Miodrag Al. Purković, „Utrnula je jedna svetiljka“, *Poruka* 53/54 (januar – mart 1959), 19.

исправан, јер га није могуће разумети без знања из историје и класичних наука, филологије, права (код Платона и Аристотела има много тема из упоредног права). Оно што је данас предмет политичке филозофије и правне филозофије, као што смо указали, изучавано је на студијама државе, на предмету који је предавао Слободан Јовановић.

Јовановић не заступа херменеутички релативизам, али ни херменеутички објективизам. Не подразумева да је могуће потпуно објективно тумачење, већ да је на основу доступних извора могуће мање или више објективно тумачење. Тумачење може бити објективно у одређеном проценту, што он не испушта да обазриво стави до знања на одговарајућим местима у свом тексту.

Бранислав Петронијевић је у раду о Платону (на основу предавања из 1908), објављеном пре капиталне Виламовицеве (Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff) студије (1919)²² упућивао на Шлајермахеров превод Платонових дијалога: „по Шлајермахеру Платонове списи морају се схватити као продукт једног литерарног плана“.²³ Петронијевић у предговору превода Платоновог *Федона* (1937) понавља закључак из студије о Платону (1909/1913) да су Платонове докази о бесмртности душе превазиђени, а у питање односа полиса и појединца се ни не упушта. Ни Петронијевић, нити Милош Н. Ђурић (преводац *Федона*, и у то време професор филозофије) у коментарима превода не упућују на Виламовицеву студију о Платону. Двадесет година касније у својој студији „Политичка или социјална етика Платонова“ (1956) Милош Ђурић цитира Јовановићеву студију о Платону и наглашава: „када се Платонове списи посматрају у њиховој органској повезаности, у вези са животом самога писца и из перспективе историјске Атике, долази се до закључка да је пресудна црта Платонове стваралачке личности била црта законодавца и државотворца“. У фуснотама наводи обимну немачку, француску и енглеску литературу, али поново изостаје Виламовицева студија, на коју упућује тек у *Историји хеленске етике* (1961).²⁴ С друге стране, насупрот Петронијевићу и Ђурићу, Јовановићеве интерпретације најближе су суптилним разлагањима и добро промишљеним и одмереним оценама Виламовица и Јегера (Werner Jaeger) у којима се разумева значај политике у античкој филозофији. Објашњења која даје и

²² Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, *Platon. Leben und Werke*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1919, (2 Bände 2. Aufl. 1920, 3. Aufl. 1929) [даље: Wilamowitz-Moellendorff, *Platon*]. Вид. и Boris Milosavljević, „Novi pogled na delo Branislava Petronijevića – Petronijević B., *Izabrana dela*, 1–12, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1997–1998“, *Gledišta*, 40/1–2 (1999), 269–279.

²³ Бранислав Петронијевић, „Платон“ [1913], 53.

²⁴ Милош Н. Ђурић, „Политичка или социјална етика Платонова“ [Из рукописа *Историја хеленске етике*], *Жива Антика*, 6 (1956), 215–234. Милош Ђурић упућује на Виламовицеву студију о Платону у поглављу посвећеном Платону у *Историји хеленске етике*, Београд 1961, 402 фн. 78 [Wilamowitz, 1 (2), 630]. у истом часопису упућује на Виламовица, Јегера, фон Фрица и др. Вид. Михаило Ђурић, „Парменидова логика бића“, *Жива Антика*, 6 (1956), 193–214.

напор који улаже да аналогима приближи и осветли унутрашњу логику политичких догађаја, сведоче о Јовановићевом разумевању Платоновог текста. Указује на развој индивидуализма у атинској демократији и на појаву софиста. За разлику од уобичајених упрошћавања, однос Сократа према полису тумачи са разумевањем правећи значајну разлику између антидржавног индивидуализма до Сократа и Сократовог индивидуализма, за који се може рећи да „објективише индивидуализам, и налази основу за његово измирење са државом“.²⁵ Захваљујући општем методском приступу, примереној употреби логики и разумевању дијалектике, као и критичком тумачењу, Јовановићево разумевање историјске ситуације и сложености стварности заслужује посебну пажњу. С друге стране су крајње упрошћене интерпретације које се код нас могу наћи у веома дугом временском распону које нису посвећене историјском полису, већ у наративи о историјском полису излажу нововековне и модерне рецепције античког наслеђа. У поређењу са њима Јовановићево тумачење представља завидан, па и недостижан ниво херменеутичког приступа тексту.

У студији о Марксу Слободан Јовановић тумачи Марксов текст разматрајући његов филозофски, политички, економски, социолошки и историографски садржај, образлаже бројна различита тумачења Марксових следбеника и критичара и нуди своје тумачење у конкуренцији са другим тумачењима. Студија Слободана Јовановића о Марксу (1935) оцењује се у свим послератним књигама посвећеним историји српске филозофије.²⁶ Јовановићева детаљна анализа Марксовог текста и учења Марксових следбеника и критичара и данас је актуелна.

Различите филозофске теме у делу Слободана Јовановића захтевају опсежне и детаљне анализе. Овде ћемо издвојити само његову критичку анализу неокантовог преутемељења права. Обнова интересовања за Кантову филозофију крајем XIX века, оставила је веома значајан траг у филозофији права. Као што је Кант предузео критику чистог ума, Келзен (Hans Kelsen) је предузео „критику чистог права“, преутемељујући целокупно право на неокантовским основама.²⁷ Слободан Јовановић

²⁵ Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД IX, 15.

²⁶ Вид. више у: Boris Milosavljević, „Marksistička kritika studije Slobodana Jovanovića o Marksu. Praksa i dijalektika“, *Theoria* 56/3 (2013), 15–40; Борис Милосављевић, „Међуратна марксистичка критика студије Слободана Јовановића о Марксу и историји марксизма – морални идеали и грађански објективизам“, *Историја српске филозофије* III, Прилози истраживању, пр. И. Деретић, Евро-Ћунти, Београд 2014, 393–423. „Jeremićeva sinteza istorije srpske filozofije – Jeremić D., O filozofiji kod Srba, pr. I. Marić, Plato, Beograd 1997“, *Gledišta*, 40/1–2 (1999), str. 301–308.

²⁷ Келзен не следи толико Кантову *Критику чистог ума*, колико Коенову (Hermann Cohen) интерпретацију Кантовог учења. Вид. G. Edel, „The Hypothesis of the Basic Norm: Hans Kelsen and Hermann Cohen“, *Normativity and Norms: Critical Perspectives on Kelsenian Themes*, S. L. Paulson and B. Litschewski Paulson (eds), Oxford: Clarendon Press Oxford, 1998, 199.

посебну пажњу посвећује критици утемељења Келзеновог нормативизма у појму основне норме. Келзен не следи теорију правне суверености, нити мисли да правне норме постоје саме за себе без организоване власти која их прописује. Према њему, међутим, та власт, као правни појам, постаје могућа тек на основу прве правне норме (Rechtsnorm) која ју је установила.²⁸ Усредсређује се на место и значење основне, почетне поставке чисте науке о праву, из које се изводи цео Келзенов систем.²⁹ Иако се Јовановићева критика Келзенове правне теорије односи само на Келзенове радове објављене између два рата, може се видети да њени аргументи нису застарели нити превазиђени. Јовановић касније није сматрао да има потребе да нешто дода или одузме својој критици Келзеновог учења.

Према Келзену норму успоставља власт, а власт омогућује норма. Келзен сматра да се не може бесконачно вртети у кругу власти и норме, већ да се у једном тренутку ланац прекида код једне правне норме, или једне државне власти, која се правно не може објаснити: „Крајња хипотеза позитивизма јесте норма која овлашћује историјски првог законодавца. Читава функција те основне норме јесте у томе да да власт стварања права акту првог законодавца и свим другим актима који се заснивају на првом акту“.³⁰ Према Келзену, државна власт се могла појавити тек после правног поретка, који је ту власт признао за власт. Међутим, поставља се питање како је настао правни поредак. Келзен сматра да стварање правног поретка није правни процес, него социјални, јер су њега створили чиниоци који су располагали фактичком надмоћи. Келзен закључује

²⁸ Критику Келзеновог нормативизма Јовановић је објавио 1920. године у раду под насловом „Келзен“, објављеном у часопису *Друштвени живот*, и у 16. тому Сабраних дела 1935. У време објављивања трећег издања *Државе* 1922, Јовановић је био упознат са свим Келзеновим значајнијим делима која су до тада била објављена, а одржао је и докторски курс под насловом „Теорија др Келсена о држави“. Вид. Данило Баста „Слободан Јовановић и Ханс Келзен“, *Анали Правног факултета у Београду* 49 (2001), 28–29.

²⁹ Вид. Јовановићев приказ Келзенове књиге *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völker-rechts* (1920), у *Друштвени живот*, 1920, 2. Јовановић указује да је Келзен раније објавио веће и систематичније дело, *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (1911), али га не узима у обзир јер су у њему, према самим Келзеновим речима, изнесена гледишта која се разликују од схватања изнесених у касније објављеном делу. Касније, у четвртм издању *Државе* (1936), узима у обзир и Келзеново *Allgemeine Staatslehre* (1925), а у својој студији о Марксу и Келзену критику марксизма изложено у *Sozialismus und Staat. Eine Untersuchung der politischen Theorie des Marxismus* (1920, 1923). Вид. Слободан Јовановић, „Келзен“ у „Маркс“ [1935], СД IX, 300–306.

³⁰ Hans Kelsen, *General Theory of Law and State*, transl. A. Wedberg, [Harvard University Press 1945] The Lawbook Exchange, Ltd, Clark, New Jersey 2009, 116. Ово су ставови које Келзен није мењао у послератном издању. *Општа теорија права и државе* [1945] није енглески превод за *Allgemeine Staatslehre* [1925], већ Келзенова компилација предатних радова. О разликама вид. Војислав Становчић, *Политичка теорија I*, „Службени гласник“, Београд 2006, 506.

да су власт и норма настали непосредно из социјалног живота, пошто се логички не могу извести из једног, већ постојећег правног поретка. Сматра да власт која је створила основну норму, није била власт у правном смислу, него „фактичка надмоћност“. Према Јовановићу, Келзенова оригиналност састоји се у томе што он претпоставља да се при претварању из социјалног у државно и у правно, прво јавља правна норма, па тек онда државна власт, тј. „прво је дошла једна основна норма која је установила државну власт, па је тек онда ова добила право да издаје даље норме“.³¹ Келзен сматра да је немогуће схватити једну власт која нема правног основа, јер власт коју не правда никаква норма, није власт у правном смислу, него једна фактичка надмоћност. Међутим, исто је тако немогуће правно схватити и једну норму која би, пре организоване државне власти, имала оно специјално правно важење које јој само државна власт може дати. Јовановић указује на то да раздвајање државе и права неминовно води у противречности: „Келзен се тако враћа на питање, шта је старије, држава или право. Сасвим је сувишно расправљати о томе да ли је претходила држава праву, или право држави“.³² Противречно је да право, које значи заповест државне власти, може настати пре те власти, или да власт, која значи право заповедања, може настати пре него што је то њено право било признато правним поретком. Јовановић наглашава да су двадесетих година двадесетог века правници често избацивали појам власти из својих теорија о држави, покушавајући да све да заснују на нормама. У општем историјском прегледу односа власти и норме указује да је у време стварања великих држава апсолутне монархије, као првих модерних нововековних држава, владала теорија владарског апсолутизма и тада је основни појам државног права била власт, а не норма. Већ од седамнаестог века јавља се реакција на ово мишљење и почиње да се говори о природним правима која претходе стварању државе, па основни појам државног права престаје да буде власт, а постаје норма: „Теорија природних права преобраћа се постепено у теорију народне суверености.“³³ Након демократског преуређења државне власти, напушта се идеја о природним правима и признаје се само позитивно право, право које је створила државна власт и тако појам власти поново постаје основни појам државног права [Staatsrecht]. Након тога долази теорија о правној држави [Rechtsstaat]: „У свом првом виду, она је врло скромна, и има за циљ да доведе управну власт у границе закона. Постепено, надмоћност закона над управом претвара се у надмоћност норме као такве над влашћу као таквом, – и добијају се теорије као Келзенова, по којој само норма, а никако власт, може бити основни појам државног права.“³⁴

³¹ Слободан Јовановић, *Држава*, СД VIII, 107.

³² *Истио*, 106.

³³ Слободан Јовановић, „Келзен“ [1920, 1935] СД IX, 374.

³⁴ *Истио*, 375.

Јовановић уочава дијалектички развој у односима појмова правне норме и власти. Келзен, који важи за правног позитивисту, у ствари, одвајањем правне норме од државне власти и постављањем правне норме као нечега што претходи власти, даје првенство неком праву које наводно претходи држави,³⁵ чиме закорачује у теорију природних права.³⁶ Да бисмо могли да увидимо колико је успешна Јовановићева критика Келзеновог нормативизма, потребно је сагледати филозофске основе нормативистичке теорије. Келзен критикује, како сам каже „конзервативне“, „метафизичке“, „трансцендентне“ природноправне теорије.³⁷ Може се рећи да по узору на Кантово критичко преутемељење дотадашње филозофије има намеру да очисти право и да му обезбеди кантовску критичку моћ према целокупном дотадашњем праву. Код Келзена, за разлику од трансцендентности реч је о трансценденталности, која подразумева синтетичке судове а priori. Келзенова чиста теорија права била би трансцендентална теорија правног сазнавања.³⁸

Можемо се послужити једном историјском аналогијом. Као што после Канта следи Хегел, тако и после неокантоваца, па и Келзена, следи хегеловска дијалектика. Позната је Хегелова метафора, критика Кантове филозофије, према којој се не може научити пливање пре него што се уђе у воду. Према аналогији, немогуће је имати право изван, или пре власти. Показује се да Келзеново позитивно нормативистичко право, критично према природном праву, у неочекиваном дијалектичком обрту, свој темељ налази у наизглед потпуно супротном принципу природног права. Келзен указује на то да је статус категорија код Канта такав да се може рећи да су метафизичка датост.³⁹ Келзен својим упућивањем на Канта не решава проблем „чистоте“ прве норме, већ само указује на то да и код Канта постоје априорне датости. Јовановић с правом указује на постојање преддржавног права [vorstaatliches Recht] код Келзена, које у основи значи исто што и природно право. Свако право које се замишља пре државе која једина даје праву обавезивост може се сматрати природним правом [Naturrecht]. Пошто такво

³⁵ О преддржавном праву, односно преддржавној правној заједници (vorstaatliche Rechtsgemeinschaft) вид. Hans Kelsen, *Reine Rechtslehre: Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*, Studienausgabe der 1. Auflage 1934, Herausgegeben von Matthias Jestaedt, Mohr Siebeck, Tübingen 2008, 129.

³⁶ Слободан Јовановић, „Келзен“ [1920, 1935], 375.

³⁷ Hans Kelsen, *Reine Rechtslehre: Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*, Studienausgabe der 1. Auflage 1934, Herausgegeben von M. Jestaedt, Mohr Siebeck, Tübingen 2008, 37.

³⁸ S. Hammer, доказује да Келзеново утемељење основне норме не задовољава кантовске претпоставке, због чега реконструкцију Келзенове теорије не сматра кантовском sticto senso. S. Hammer, „A Neo-Kantian Theory of Legal Knowledge in Kelsen's Pure Theory of Law?“, *Normativity and Norms*, 176–194.

³⁹ Joseph Raz, „Kelsen's Theory of the Basic Norm“, *The American Journal of Jurisprudence*, 94 (1974), Вид. и Andreas Kalyvas, „The basic norm and democracy in Hans Kelsen's legal and political theory“, *Philosophy & Social Criticism* 32/5 (2006), 573–599.

право не садржи у свом појму обавезност, већ је реч о неком правно необавезивом праву, Јовановић сам израз „природна права“, сматра за *contradictio in adjecto*.

У развоју Келзенове мисли није дошло до промене у његовом гледишту да су и теорија примата државног права и теорија примата међународног права логично изведене. Иако тврди да је само реч о два различита референтна система, извесно је да се Келзен у погледу „коперниканског обрта“, опредељује за Коперника, а не за Птоломеја. Према Келзену: „до сада је представа о суверености сопствене државе – с правом или не – стајала на путу свему ономе што циља на уобличавање међународноправног поретка у организацију која дела на основу поделе рада, што циља на успостављање посебних органа за даљу изградњу, примену и спровођење међународног права, што циља на даљи развита међународноправне заједнице од њеног стања примитивности у једну *civitas maxima* – такође у политичко-материјалном смислу те речи“. Претпостављање међународног права државном потврђује и Келзеново повезивање примата међународног права са идеологијом пацифизма. Иако Келзен у правном погледу не даје експлицитно предност теорији примата међународног права, ипак је претпоставља теорији државног права: „она му проширује круг правног сазнавања. Теорија о примату државног права не може правно схватити више од једне државе; теорија о примату међународног права у стању је правно схватити множину држава“. Са друге стране, иако Келзен претпоставља међународно право државном, спор између ове две теорије ипак не решава у корист примата међународног права. Према Келзену спор између та два система још увек траје у правној науци и рано је рећи која је од те две теорије однела победу. Јовановић закључује да се не може рећи да је Келзен решио проблем који је поставио. Келзен је сматрао да је у тадашњем стању међународних односа тај проблем нерешен. За разлику од Келзена, Јовановић је нагласио да – проблем није нерешен – већ да још увек важи теорија о примату државног права. Докле год држава постоји као суверена, међународно право се мора оснивати на њеној суверености, тј. мора се изводити из државног права. Јовановић је истакао да је Келзеново становиште изведено веома логично, али да је питање шта се добило тим његовим новим схватањем: „Да ли нам је оно помогло да решимо оне проблеме правне науке које немачка школа није била у стању да реши? Одговор на ово питање мора бити негативан, јер главни проблем који је решавао, Келзен је, и поред свога новог схватања, морао огласити за нерешив“.⁴⁰ Јовановић је нагласио да посебно у погледу суверности разлика између Келзена и немачке школе није тако велика као што се на први поглед чини. Келзен је покушао да да нову дефиницију суверености која би одговарала његовом схватању државе. Према њему сувереност припада оном правном поретку који се не изводи ни из каквог другог правног поретка, него

⁴⁰ Слободан Јовановић, „Келзен“ [1920, 1935] СД IX, 371.

представља засебну целину. Јовановић је указао да је у немачкој школи терминологија нешто другачија, али је основна идеја потпуно иста. Сувереност припада оној јавној личности, односно власти, која не стоји ни под каквом вишом личношћу, односно влашћу: „И код Келзена и код немачке школе појам суверености значи једно исто – наиме, нешто што се правно не изводи ни из чега другог, и не зависи ни од чега другог. Сва је разлика у томе што то својство Келзен приписује правном поретку, а немачка школа правној личности“.⁴¹ Јовановић је истакао таутолошку природу појма организованих правних норми и правне личности државе. Келзен не схвата државу као правну личност већ као правни поредак. Правни поредак је скуп правних норми везан у логичку целину. Свака правна личност може се растворити у своје норме, и обрнуто, све норме које се односе на једну правну личност могу се персонификовати, тј. схватити као правни атрибути те личности: „ако се правне норме могу претворити у правну личност, и правна личност у правне норме, онда су та два појма узајамно замењива – следствено, онда је исто тако допуштено схватати државу као правну личност, као што је допуштено схватати је и као правни поредак“.⁴²

Јовановић је закључио да колико је год Келзеново схватање корисно за откривање заблуда којима је изложена немачка школа, толико је немачка школа корисна за откривање заблуда којима је изложен сам Келзен. Келзен своди појам државе на појам правне норме. Не прихвата дефиницију правне норма као норме коју је прописала државна власт, јер она не одговара његовом схватању основне норме. Према Келзену основна норма као полазна тачка целог правног поретка и целе државне организације мора да претходи свему, па и самим врховним органима [oberste Staatsorgane] који је не могу прописати јер је она та која њих установљује. Поставља се, међутим, питање одакле долази основна норма пошто је и њу неко морао да пропише. Келзен сматра да правно резонување постаје могуће тек када се добије основна норма, а шта је њој претходило и како је она настала то је с правног гледишта без интереса.

Јовановић наглашава да је Келзен запао у сасвим излишно питање шта је у држави постало прво – правна норма или органи власти: „држава се не може замислити ни без норме ни без власти: норма иза које не стоји државна власт, није правна норма; власт која није нормирана правним прописима, није правни појам. Зато је најбоље остати при схватању немачке школе, по коме је држава правна личност. У појму правне личности налазе се оба елемента: и органи и норма“.⁴³ Келзену се, сматра Јовановић, „догађа да у дугим низовима својих апстрактних резонувања престаје да осећа иза норме власт“ и да се, у ствари, држи само основних логичких поставки. Ако се држава сведе на скуп

⁴¹ *Истио*, 372.

⁴² *Истио*.

⁴³ *Истио*, 373.

правних норми, а систем правних норми логички организује, последице су у складу са логиком као филозофском дисциплином, али је питање да ли су оне истините. Логика има своја ограничења, и сва ограничења и дилеме логике, Келзен, редукујући право на логику, преноси у право. Логички оквир подразумева да је нешто опште, а нешто посебно или појединачно, и да се појединачно подводи под посебно, а посебно под опште. Следећи ту логику, Келзен подводи ужи систем ширем систему. Келзен „објективистичко“ међународно право претпоставља „субјективистичком“ државном правном поретку. Према Јовановићу ту формално-логичку предност међународног права, државно право чини илузорном, јер се само иза државног права налази права власт, тј. државна организација. Јовановић истиче да Келзен схвата државно и међународно право (логички) искључиво као два система норми; један ужи, јер обухвата само једну државу (државно право) а други шири, јер обухвата множину држава (међународно право), због чега му изгледа сасвим логично, да ужи систем буде подређен ширем.⁴⁴ Јовановић истиче да Келзен заборавља да није реч само о нормама које треба логички међусобно повезати, јер се иза сваког система норми налази ауторитет који их је прописао: „Код државног права, то је организована државна власт; код међународног права, то је неорганизована међународна заједница. Организована државна власт, то је једна јавноправна личност која има *imperium*, међународна заједница то је једна врста друштвене свести која још није дошла до потпуне правне организације“. Јовановић наглашава да је то разлог зашто се државно право не може подредити међународном праву, јер формално логичку надмоћност међународног права државно право чини илузорним захваљујући својој јачој правној организацији. Закључује да немачка школа, са својим схватањем државе као јавноправне личности, објашњава без тешкоће однос између државног и међународног права, док „Келзен за кога су та два права само два система норми, долази до закључка да међународно право треба да буде старије од државног, али мора одмах додати да у пракси то старешинство још није добијено. Његова теорија недовољна је да објасни стварност, и ваља је попунити и исправити теоријом немачке школе“.⁴⁵

Јовановићева критика Келзенове чисте теорије права може се поделити на три основне међусобно повезане теме. Јовановић пре свега анализира појам основне норме. Основна норма постоји после реалне силе, а пре успостављања државе. Утврђивање првенства државе или норме води у логички круг из кога се не може изаћи. Појам права подразумева обавезност коју обезбеђује држава. Ако нема обавезности, нема ни права, због чега је појам природног (преддржавног) права према Јовановићу *contradictio in adjecto*. На основну норму која претходи држави може се гледати као

⁴⁴ Слободан Јовановић, „Келзен“ [1920, 1935] СД IX, 373–374.

⁴⁵ *Истио*, 374.

на природноправну норму, дакле норму која обавезује у моралном или верском смислу, али не и у правном. Норма која настаје истовремено са влашћу за Јовановића је државно-правна личност немачке правне школе [*Staat als juristischer Person*], коју Келзенова теорија није успела да превазиђе. Јовановић доказује да су држава и право лице и наличје истог феномена. Наивно је идеализовати право као да би оно могло постојати без силе која гарантује његово спровођење. Иако Келзен тврди да је међународно право утемељено у примату државног права подједнако валидно као и међународно право утемељено у примату међународног права, сасвим јасно се може видети да предност даје међународном праву. Међународно право, међутим, не може имати примат из истог разлога из ког ни основна норма не може имати примат над државом. Међународно право нема власт над државама већ представља израз једне визије или моралне претпоставке. Међународно право се заснива на уговору суверених држава и док се не успостави суверена власт која би била изнад држава ни међународно право нема примат над државним правом. Јовановић иде још даље и указује да је и у овој тачки Келзенова теорија контрадикторна. Кад би се успоставио примат међународног права над државама, не би више било речи о међународном праву, већ о државном праву, јер би то било право једне нове надржавне глобалне државе, која би била држава, док би дотадашње државе постале њени мање или више аутономни региони.

На основу Јовановићеве критике Келзенове чисте теорије права може се увидети још једна контрадикција Келзеновог нормативизма. Чистота чисте теорија права подразумева потпуно ново преутемељење дотадашњег права по угледу на Кантов подухват потпуног преутемељења филозофије и следствено целокупног дотадашњег знања на новим критичким и чистим основама. Келзен експлицитно говори о објективности и чистоти своје теорије у односу на политичке и идеолошке тенденције претходних теорија. Мишљење да се нешто може утемељити потпуно изван претпоставки политичке филозофије најчешће се показује као наивно нерелевантно сопствених претпоставки. Јовановић се од најранијих списа бавио анализом предрасуда епохе. Указивао је на неопходност рефлектовања сопствених предрасуда и критичко сагледавање њиховог утицаја на поглед на свет.⁴⁶ Зато ни Келзенова теорија није идеолошки и политички чиста већ претпоставља Кантове и Волфове (Christian Wolff) теорије о глобалној светској држави и вечном миру. Захтев за чистотом правне теорије, са Кантовом основном идејом о могућности постојања чистог ума [*reinen Vernunft*], преноси у Келзенову теорију и одређене идеолошке и политичке претпоставке просветитељске филозофије и њеног превратничког идеала рушења старог и започињања свега из почетка на чистим идеалистичким основама.

⁴⁶ Слободан Јовановић, „О друштвеном уговору“, *Српски њепис*, Београд, 1/1895, СД XII, 175–208.

Јовановићева критика Келзенове чисте теорије права изнесена у његовим текстовима из двадесетих и тридесетих година двадесетог века показују да су његови увиди, иако веома мало познати и у његовој земљи и у иностранству, били дубоко промишљени и засновани на тачним увидима. Са једне стране даљи развој Келзенове мисли, потврдио је исправност Јовановићевих претпоставки. Са друге стране критика Келзенове теорије развила се, ако не под његовим утицајем, ипак, добрим делом у оквирима које је осликао и анализирао. У сваком случају Јовановићева анализа Келзенове теорије је дубока, свеобухватна и далекосежна. Као што се могло видети из досадашњег излагања, реч је о филозофији права *par excellence*. Ако је Келзенова теорија филозофија права, онда је и критика Келзенове теорије филозофија права.

Школска филозофија је у Јовановићево време обухватала области које данас више не обухвата. С друге стране, касније, обухватила је области које се у Јовановићево време нису изучавале на катедри за филозофију Велике школе и на Универзитету у Београду. Слободан Јовановић је држао докторске курсеве посвећене историји филозофије и објавио је бројне текстове о филозофским питањима који су и данас актуелни. Емпириорационализам, дискретна геометрија, генетички натурализам и синтетичка правна филозофија нису више средишње филозофске теме. Можемо истаћи да се неки од Јовановићевих увида најбоље могу сагледати када се по истим мерилима протумачи и упоређи његов текст са текстовима критичара његовог дела. Студије Слободана Јовановића посвећене су истраживању историје филозофије, разматрању актуелних филозофских питања и политичкој филозофији, због чега несумњиво завређују пажњу истраживача његовог дела. Свака од ових тема захтева посебну пажњу, као и брижљиво и темељно тумачење Јовановићевог текста.

Boris Milosavljević

PHILOSOPHICAL ISSUES IN SLOBODAN JOVANOVIĆ'S WORK

S u m m a r y

Among various philosophical issues in Slobodan Jovanovic's work, those that deserve special attention are philosophical theory of the state and law, political philosophy with the history of political and legal philosophy (the question of natural law, sovereignty, general will, justification of the state, as well as criticism of neo-Kantian foundation of law). There are also noteworthy issues relevant to the history of philosophy, i.e. the history of political philosophy, such as Plato's teachings on the state and statesmanship, the question of what constitutes authentic Anglo-Saxon philosophy, and what is Anglo-Saxon reception and

remodelling of continental philosophy, Hegelian logic, aporias of idealism and materialism, as well as the relation between philosophy and Marxism. It is of vital importance to mention criticism of the Enlightenment foundations of philosophy and thought of this period in Europe and the questions that are common starting points and dilemmas of both continental and English Rationalist and Enlightenment movements. The paper deals with Jovanović's criticism of Hans Kelsen's theory. The keystone of Kelsen's Pure Theory of Law is his doctrine of the basic norm. According to Jovanović, there is neither the law without a state, nor a state without the law; hence neither can Kelsenian legal norm, perceived as a norm prior to the state, be a positive legal norm, but an abstract, natural law norm. Jovanović's text also contains general methodological questions. His answers to these questions are still relevant today, as they broaden the sometimes limited horizons of dealing with certain problems within a particular period of time and thought.

Keywords: political philosophy, history of philosophy, Plato, Hans Kelsen, legal philosophy